

تصویر آرای پیامبر (ص) و امامان شیعی (ع) در نسخه‌ی خطی «حبیب‌السیر» با

محوریت «بحارالانوار»

چکیده

به تصویر کشیدن سیمای پیامبر اسلام (ص) و امامان شیعه (ع) و تالو شمایل آن‌ها، یکی از مضامین تصویرآرای نگارگری روایات دینی است که همواره مورد توجه هنرمندان بوده است. نسخه‌ی خطی «حبیب‌السیر»، نوشته مورخ شیعی، کتابی تاریخی و شامل نگاره‌هایی از رخداد‌های تاریخی شیعه است. این نگاره‌ها در بردارنده‌ی مضامین، نقش‌ها و نمادهای شیعی، همچنین شمایل‌نگاری تصویر پیامبر اکرم (ص) و ائمه‌ی معصومین (ع) است و حوادث و رویدادهای تاریخی تشیع را براساس روایات شیعی به تصویر می‌کشد. در این میان، کتاب مذهبی و اسلامی «بحارالانوار» یکی از مهم‌ترین کتاب‌های جامع حدیث و رخداد‌های تشیع است که مجموعه‌ای از آموزه‌ها و تعالیم شیعی را در برمی‌گیرد. این پژوهش می‌کوشد با بررسی تصویرآرای و شمایل‌نگاری پیامبر و ائمه‌ی اطهار در نسخه‌ی خطی «حبیب‌السیر» در ارتباط با روایات ذکرشده در «بحارالانوار»، وجوه روشنی از سیمای درونی آنان را به تصویر بکشد و در پس آن، به تحلیل و واکاوی کاربرد مفاهیم و نمادهای شیعی در این نگاره‌ها بپردازد. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به شیوه‌ی مطالعه‌ی منابع کتابخانه‌ای است. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد که تا زمان صفوی، در نگاره‌های مذهبی، به علت عدم مخالفت، چهره‌های انبیا و اولیاء به تصویر کشیده می‌شد، اما بعد از این دوران، به علت مخالفت علمای دینی، چهره‌ها پوشانده شده و هنرمندان با استفاده از نمادهای دینی، سعی در نشان دادن تصویر والایی از پیامبر و ائمه‌ی معصومین (ع) داشتند. همچنین با تطبیق روایات حوادث شیعی «بحارالانوار» در تصویرسازی و شمایل‌نگاری نگاره‌های «حبیب‌السیر»، می‌توان به برداشت تصویری و نمادین هنرمند از رویدادهای اهل تشیع دست یافت.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تصویرآرای و شمایل‌نگاری پیامبر و امامان شیعی در نسخه‌ی خطی «حبیب‌السیر».
۲. تحلیل و واکاوی کاربرد مفاهیم و نمادهای شیعی مرتبط با مضامین «بحارالانوار» در نگاره‌ها.

سؤالات پژوهش:

۱. مضامین مطرح‌شده در نگاره‌های «حبیب‌السیر» عموماً چیست؟
۲. چگونه می‌توان از بررسی گزارش‌ها و جمع‌بندی‌های «بحارالانوار» به اصول حاکم بر روایت تصویری پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) در نگارگری نگاره‌های «حبیب‌السیر» دست یافت؟

واژگان کلیدی: «حبیب‌السیر»، «بحارالانوار»، تصویرآرای، شمایل پیامبر (ص) و امامان شیعی (ع).

تصویرآرایی یا شمایل‌نگاری دینی از نظر ادبی به معنای توصیف تصاویر است. اما به نوعی به برنامه‌ی تحقیقی در تاریخ هنر نیز اشاره دارد. این برنامه، بیانگر معانی تصاویر برای یک فرد مؤمن است. واژه‌ها و فرم‌های تصویری، هر یک منطبق خاص خویش را دارند و شمایل‌نگاری دینی، رابطه‌ی میان این دو را تعریف می‌کند؛ در حقیقت فرم‌های تصویری پیام خویش را یک‌باره و همزمان ارائه می‌کنند (محمدی و اچ. جی، ۱۳۷۲: ۱۳۹). در نظر پیرس^۱ نیز نشانه‌ی شمایی، موضوع خود را از راه تشابه یا همانندی به نمایش می‌گذارد و رابطه‌ی میان نشانه و مورد تأویلی، عمدتاً از نوع شباهت است. برای مثال می‌توان به پرتره‌ها، نمودارها، مجسمه‌ها و کلمات هم‌آوا اشاره کرد (احمدی، ۱۳۷۰: ۲۸). اما بر اساس دیدگاه گیرتز^۲، نمادهای مذهبی هم موقعیت ما را در جهان بیان می‌کنند و هم به این موقعیت‌ها شکل می‌دهند. این نمادها با القای تمایلاتی به انسان‌ها در جهت رفتار کردن به شیوه‌های معین و ترغیب حالت‌های خاص در آن‌ها، به جهان اجتماعی ما شکل می‌دهند (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۷۵). از این رو، هر موضوع، عمل، پدیده یا ارتباطی که به‌عنوان ابزاری برای اظهار یک تلقی ایفای نقش کند، به واقع یک نماد شناخته می‌شود. نمادها بیان عینی، منظم و از لحاظ اجتماعی پذیرفته‌شده‌ی عقاید، ایده‌ها، آرزوها و تجارب هستند. نمادها در یک فرآیند نسبتاً طولانی به صورت نظامی از معانی و رویه‌های فرهنگی تجلی یافته‌اند و به‌مثابه‌ی بستری مناسب برای انتقال، تداوم و توسعه‌ی دانش‌ها و تجارب بشری عمل می‌کنند.

با توجه به باور محققانی چون جرج کابلر^۳ (۱۹۶۲)، تصاویر و نمادها آزادانه شناور نیستند، بلکه معمولاً با صور و اشکال هنری خاصی ارتباط دارند (Kubler, 1962: 109). بر این اساس صور هنری نیز متقابلاً دارای رابطه‌ی نزدیک با تصاویر و نمادها هستند و این پدیده را می‌توان در گونه‌های شمایل‌شناختی توضیح داد. تصاویر و نمادها همانند مفاهیم ادبی و نوشتاری در گونه‌های گوناگون، شکل نمادین و مستقر پیدا می‌کنند. بنابراین، آثار هنری دینی همچون شمایل‌های مقدس و یا نگارگری اسلامی، صرفاً آثاری ساخته و پرداخته‌ی مواد رنگین نیست، بلکه این آثار، واسطه‌ی منحصربه‌فردی در انتقال نیروهای روحانی و بخش جدایی‌ناپذیر ابعاد زیبایی‌شناختی و آیینی در عبادات دینی به شمار می‌روند (کاپادونا، ۱۳۸۳: ۱۰۴). به این ترتیب، به تصویر کشیدن سیمای پیامبر (ص) و امامان (ع) در هنر شیعی منعکس‌کننده و مبین ایده‌ها، باورها و نمادهای شیعی است و مطالعه‌ی شمایل‌نگاری در چارچوب تعالیم شیعی، به کشف ارجاعات و اشارات نمادین در تصاویر و جلوه‌های بصری کمک می‌کند. در تحولات اجتماعی-سیاسی ایران، مصورسازی و شمایل‌نگاری فراز و نشیب‌هایی را پشت سر گذاشته و همیشه مذهب که نشأت‌گرفته از قوانین و عرف دوران مربوطه بوده، نقش مهمی در این زمینه ایفا کرده است (شایسته‌فر و عبدالکریمی، ۱۳۹۵: ۳۸).

کتاب «حبیب‌السیر» یکی از منابع ارزشمندی است که دربردارنده‌ی نگاره‌هایی با مضمون حماسه‌ی دینی است. «حبیب‌السیر»، تألیف ارزشمند «خواندمیر»، در ذکر احوال انبیا (ع) و بیان حالات حکما نوشته شده است. جزء سوم از جلد اول، در بیان شمه‌ای از سخن حضرت نبی اکرم (ص) و جزء چهارم در ذکر وقایع زمان ابوبکر، عمر، عثمان و

Pierce^۱
Geertz^۲
George Kubler^۳

ایام خلافت حضرت امیرالمؤمنین (ع) است (مجیدی خامنه، ۱۳۸۷: ۴۹). در تحلیل و واکاوی تصویرآرایی و شمایل‌نگاری در نگاره‌های «حبیب‌السیر»، با توجه به حوادث تاریخی اسلام و روایات نقل‌شده از حوادث شیعی که مبین مفاهیم و باورهای ائمه‌ی اطهار هستند، می‌توان به جستجوی مفاهیم شیعی در قالب نمادهای دینی پرداخت. از جمله مفاهیم و ابعادی که تاکنون مورد توجه پژوهشگران تاریخ اسلام قرار گرفته، حقانیت شیعه است. در این ارتباط، منابع و متون ارزشمند بسیاری چون «بحارالانوار»، جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ تشیع دارند. از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این کتاب گرانقدر این است که زمینه‌ی بحث و تدقیق علمی و امکان تطبیق با آثار دیگر را فراهم می‌کند.

تاکنون پژوهش‌های متعددی در رابطه با تطبیق جنبه‌های نمادین تصویرسازی آثار نگارگری دینی با منابع مکتوب از روایات مذهبی صورت گرفته است. از آن میان می‌توان به پژوهش مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۴) اشاره کرد که در کتاب خود تحت عنوان «عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان»، به نمونه‌هایی از هنر کتاب‌آرایی شیعی و بازنمایی تصویر حضرت محمد (ص) و دوازده امام در دوره‌ی تیموری و صفویه پرداخته است. در پژوهش دیگری تحت عنوان «عناصر بصری رویدادهای زندگی پیامبر اسلام (ص) در نگاره‌های جامع‌التواریخ» از مهناز شایسته‌فر و شهین عبدالکریمی (۱۳۹۵)، نویسندگان با مطالعات کتابخانه‌ای، ۱۲ نگاره که صحنه‌هایی از وقایع زندگی پیامبر اسلام (ص) را به تصویر کشیده، در بین نگاره‌های مذهبی نسخه‌ی «جامع‌التواریخ» که در کتابخانه‌ی دانشگاه ادینبرگ و مجموعه‌ی ناصر خلیلی نگهداری می‌شوند، مورد بررسی قرار می‌دهند (شایسته‌فر و عبدالکریمی، ۱۳۹۵: ۳۷). توجه به کتاب «جامع‌التواریخ» در مقاله‌ی «بررسی مضامین مذهبی در نسخ خطی جامع‌التواریخ»، تألیف فاطمه صداقت و زهرا خورشیدی (۱۳۸۸) نیز دیده می‌شود. در این مقاله نگاره‌های مذهبی و داستان پیامبران از حضرت آدم تا زندگانی پیامبر اسلام (ص)، در نسخه‌ی خطی «جامع‌التواریخ» مورد بررسی قرار می‌گیرد (صداقت و خورشیدی، ۱۳۸۸: ۷۷).

«بررسی تأثیر متون شیعی بر شمایل‌نگاری از امام علی (ع) در نگاره‌های فالنامه تهماسبی»، عنوان مقاله‌ی دیگری از زهرا شاقلانی‌پور، خشایار قاضی‌زاده و پرویز حاصلی (۱۳۹۷) است که تأثیر متون شیعی بر حوزه‌ی هنر نگارگری و نسخه‌ی «فالنامه تهماسبی» را مورد مطالعه قرار می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که متون شیعی، نقش مهمی در بیان نمادین در نگاره‌های فالنامه داشته است (شاقلانی‌پور و دیگران، ۱۳۹۷: ۹۷). اندک بودن مطالعات صورت گرفته در این زمینه، ضرورت انجام این پژوهش را نشان می‌دهد؛ زیرا بررسی تصویرآرایی پیامبر (ص) و امامان شیعی (ع) در نگارگری شیعی و تطابق آن با منابع مکتوب از حوادث و مضامین شیعی، به درک بهتر ما از نگارگری و آموزه‌های شیعی کمک خواهد کرد.

با توجه به اهمیت ارزیابی جامع شمایل‌نگاری پیامبر (ص) و امامان (ع)، گردآوری و جمع‌آوری اطلاعات مرتبط با نگاره‌های «حبیب‌السیر» به شیوه‌ی مطالعات کتابخانه‌ای از اولویت‌های انجام این پژوهش بوده است. در همین ارتباط، از آنجا که در میان منابع موجود، دایره‌المعارف بزرگ «بحارالانوار» مجلسی، جامع‌ترین مجموعه در گردآوری داده‌های تاریخی و حدیثی است، این کتاب محور پژوهش قرار گرفته است. در ادامه، باید به این نکته اذعان داشت که به دلیل غلبه‌ی مفاهیم شیعی بر فضای حاکم دوره‌ی صفوی، شمایل‌نگاری پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) در هنر نگارگری ایرانی دستخوش تغییراتی شد. همچنین نقاشی مذهبی در سایه امنیت و حکومت دینی رونق گرفت و هنرمندان به

مصورسازی نسخ مذهبی علاقه پیدا کردند (صداقت، ۱۳۸۶: ۲۵). لذا در این پژوهش به بررسی نگاره‌های «حبیب‌السیر» مرتبط با این بزرگواران که متعلق به این دوره است، بسنده شده است. همچنین، باید به این مطلب اشاره کرد که به علت گستردگی موضوع، در این مقاله به سه نگاره از کتاب «حبیب‌السیر» اشاره شده است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، خصوصیات نمادگرایی شیعی با محوریت «بحارالانوار» در سه نگاره با مضمون تصویرآرایی پیامبر (ص) و ائمه‌ی معصومین (ع) از کتاب «حبیب‌السیر»، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. از بررسی این نگاره‌ها می‌توان دریافت که مضامین مطرح‌شده در نگاره‌های «حبیب‌السیر»، شرحی روایی از مفاهیم و روایات دینی مربوط به پیامبران و ائمه‌ی معصومین است که در قالب زبانی ماورایی، نمادگرایانه و اسطوره‌گونه جلوه‌گر شده است و گسترش و تسلط فرهنگ شیعی در این نگاره‌ها به وضوح دیده می‌شود. بنابراین، گفتمان پیش‌رو نشان از تأثیر فرهنگ و باورهای اعتقادات شیعی در هنر نگارگری ایران است.

از آنجایی که مقام حضرت علی (ع) نزد پیروان ولایت بسیار عظیم است، در این نگاره‌ها با توجه به بزرگنمایی و کاربرد سمبلیک نشانه‌ها، عظمت والای این شخصیت دیده می‌شود. در همه‌ی نگاره‌ها به دور سر پیامبر، حضرت علی (ع) و حسنین (ع) شعله‌ی منتشره‌ای به تصویر کشیده شده است که عنصری نمادین برای بیان مقام و منزلت آنان محسوب می‌شود و نگارگر به وسیله‌ی اندازه‌ی آن شعله، مقام و مرتبت این بزرگواران را تبیین می‌کند. از طرف دیگر، نکته‌ی مهمی که باید به آن اذعان داشت، اجتناب از پرداخت صرفاً تزئینی به نگارگری مفاهیم دینی است. هنرمند سعی در ایجاد ارتباط نزدیکی با مضامین انسانی و ارزشی در نگاره‌ها دارد و ملهم از چنین رویدادهایی دست به خلق و آفرینش اثر زده است. بنابراین، در تولید اثر نگارگری باید به این موضوع که به فرم لباس، چهره‌ی شخص ترسیم‌شده و فضایی که باید در اجزا و عناصر نگارگری در آن قرار گیرند، توجه وافری داشت تا مخاطب در مواجهه ضمن همذات‌پنداری، ارتباط مؤثر و سازنده‌ای با آن برقرار کند.

همان‌طور که مطرح شد، می‌توان به این نتیجه رسید که همه‌ی این مضامین برگرفته از اعتقادات شیعی است و مسیری است برای هدایت و تمرکز افکار بازدیدکنندگان بقاع به بزرگی و قداست پیامبران خدا، ویژگی‌های امامان شیعه، زیبایی‌های بهشت و زشتی‌های جهنم. این نگاره‌ها بازدیدکنندگان را از فضای مادی جدا می‌کند و در فضای معنوی و اعتقادی نهفته در پس‌نقش‌مایه‌ها تطهیر می‌کند. از این جهت است که هماهنگی با باورهای شیعی این نگاره‌ها، به‌عنوان نقطه‌ی ثقل تفکرات شیعی محسوب می‌شود. در تفکر شیعه، شخصیت‌های مقدس، نظیری ندارند و وجود مقدسشان به همان کمیت جسمانی و صورت خاکی محدود نمی‌شود. در واقع، در این تصاویر، نمادهای به کار رفته در این نگاره‌ها به‌مثابه‌ی کلیدی برای فهم باورهای شیعی است.

در انتها، باید گفت این نگاره‌ها راویان ارزشمندی هستند که می‌توانند فرهنگ اسلامی ناب و همچنین فرهنگ خاص شیعی را در طول تاریخ برای مردمان بازنمایی کنند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گل‌چینی از آموزه‌ها و وقایع مهم اسلام و تشیع، قصه‌های قرآنی و مذهبی که به نوعی بیانگر حقیقت و حقانیت تشیع هستند، در کتاب

«حبیب‌السیر» به تصویر درآمده است. نکته‌ی قابل توجه دیگر این است که در نگاره‌های این نسخه، نشانه‌ها، نمادها و تمهیدات تصویری قابل تأملی برای بازنمایی باورها و روایت‌های گفتمان تشیع به کار رفته است که مطابق با روایات کتب شیعی همچون «بحارالانوار» است. اجماً در این مطالعه، به برخی از ویژگی‌های نگاره‌های «حبیب‌السیر» در ارتباط با تصویرآرایی پیامبر (ص) و امامان شیعی (ع) اشاره شده که در جدول زیر تنظیم شده است:

جدول ۱: تجزیه و تحلیل تصویرآرایی نگاره‌های حبیب‌السیر

نگاره‌ی گنبد در خیبر توسط حضرت امیر (ع)	نگاره‌ی حضرت علی (ع) همراه حسنین (ع)	نگاره‌ی معراج	
امام علی (ع)، امام حسین (ع)، امام حسن (ع)، یاران و مرد یهودی	امام علی (ع)، کفار، یاران	پیامبر، براق، فرشتگان	عناصر سازنده
آبی تیره	آبی تیره	آبی تیره	رنگ پس‌زمینه
ندارد	ندارد	ندارد (گاهی مقامی)	پرسپکتیو
نشان دادن مرتبه‌ی جایگاه مقام و منزلت امام علی (ع) برابر فرزندان و یارانش در مقابل معاندان در مواجهه با اهل کتاب	روایت واقعه	روایت واقعه	ارتباط با کل اثر
پیکر امام علی (ع) سمت راست در بین پیکرهای امام حسن و امام حسین (ع) و ۱۴ پیکر از یاران ایشان	۷ پیکر از کفار در سمت چپ بالای قلعه، ۴ پیکر از بزرگان در سمت راست بالای تصویر و ۹ پیکر از سپاه مسلمین	۸ پیکر فرشته به دور پیکر پیامبر و براق	تعدد پیکرها
نمای پیکرها جانبی	نمای پیکرها جانبی	نمای پیکرها جانبی ولی در دو پیکره فرشته از نمای روبه‌رو نشان داده شده است	جهت نمایش پیکرها
چهره‌ها به صورت سرخ	چهره‌ها به صورت سرخ	غالب چهره‌ها به صورت سرخ ولی در دو فرشته چهره به صورت تمام‌رخ دیده می‌شود	جهت نمایش چهره
چهره‌ی امام علی (ع) و حسنین (ع) به صورت شمایل کلی چهره بدون جزئیات به همراه ریش که با سطح سفیدی پوشیده شده و چهره‌ی بزرگان و سپاهیان و کفار به صورت کامل همراه با جزئیات	چهره‌ی امام علی (ع) به صورت شمایل کلی چهره بدون جزئیات به همراه ریش که با سطح سفیدی پوشیده شده و چهره‌ی بزرگان و سپاهیان و کفار به صورت کامل همراه با جزئیات	چهره‌ی پیامبر (ص) به صورت شمایل کلی چهره بدون جزئیات به همراه ریش که با سطح سفیدی پوشیده شده، چهره‌ی براق و فرشتگان شبیه به سر انسان همراه با جزئیات	جزئیات چهره

تَشَعُّع نور از قسمت شانه صورت کشیده به طرف بالا و از نوع هاله‌ی اشکی و شعله‌ور است	تَشَعُّع نور از قسمت سر به جهت طول در خیبر کشیده و از نوع هاله‌ی اشکی و شعله‌ور است	تَشَعُّع نور در کل پیکره‌ی پیامبر و براق به صورت کشیده به طرف بالا و از نوع هاله‌ی اشکی و شعله‌ور است	هاله‌ی مقدس
بردباری امام علی (ع) نسبت به گستاخی مرد بهودی	وصف وقایع تاریخی رشادت‌های امام علی (ع) در جنگ خیبر و کندن در دژ	عروج آسمانی	صحنه‌ها

منبع: نگارنده

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۹)، ترجمه: سید محمدرضا صفوی، قم: دفتر نشر معارف.
- احمدی، بابک (۱۳۷۰)، ساختار و تأویل متن، جلد اول، تهران: نشر مرکز.
- افشاری فرکی، مرتضی (۱۳۸۹)، بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی، دوفصل‌نامه مطالعات هنر اسلامی، سال هفتم، شماره سیزدهم، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- آمبروز استوری، چارلز (۱۳۶۲)، ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه یوا برگل (به روسی)، مترجمان: یحیی آرین‌پور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز، تهران: چاپ احمد منزوی.
- بهار، محمدتقی (۱۳۵۶)، سبک‌شناسی (تاریخ تطور نثر فارسی)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- حسینی راد، عبدالمجید (۱۳۸۵)، شاهکارهای نگارگری ایران (با قاب)، مترجمان: کرباسی، کلود. پرهیزگاری، ماری. پریشان زاده، پیام، تهران: موزه هنرهای معاصر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۸۷۵)، حبیب‌السیر فی اخبار البشر، به اهتمام میرزا علی‌محمدخان، بمبئی.
- شاهکارهای نگارگری ایران (۱۳۸۴)، تهران: موزه هنرهای معاصر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۸)، صور خیال در شعر فارسی، تهران: آگاه.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد سیزدهم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.
- کوپر، جی.سی (۱۳۷۹)، فرهنگ مصور نمادهای سنتی، ترجمه: ملیحه کرباسیان، تهران: دانشگاه هنر.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴ق)، بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء.

همیلتون، ملکم (۱۳۷۷)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: تبیان.

افشاری فرکی، مرتضی، آیت الهی، حبیب اله، رجبی، محمدعلی (۱۳۸۴). «بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی»، نشریه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳، پاییز و زمستان، ص ۳۷-۵۴.

افشاری، مرتضی، آیت‌اللهی، حبیب‌الله و رجبی، محمدعلی (۱۳۸۹)، «بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی»، مطالعات هنر اسلامی، شماره سیزدهم، پاییز-زمستان ۱۳۸۹، صص ۳۷-۵۴.

اکبری، فیروز (۱۳۸۷). «معرفی بحار الانوار»، مجله مریبان، شماره ۲۷، صص ۲۱۲-۲۲۴.

باغبان ماهر، سجاد و امانی، فاطمه (۱۳۹۱). «نگاره‌های معراج پیامبر (ص)، مجله اطلاعات حکمت و معرفت»، سال هفتم شماره ۴، صص ۱۸-۲۳.

رجبی، فاطمه (۱۳۸۹). «پژوهشی در نگاره‌های شیعی نسخه خطی حبیب السیر»، مجله بیناب، شماره ۱۷، صص ۱۸-۲۳.

زلفی، ستار، دلبری، شهربانو، اسدیگی، اردشیر و مهدوی دامغانی، محمود (۱۳۹۸)، «نمودهای تشیع در قزوین با تأکید بر منابع تاریخی مصور»، مطالعات هنر اسلامی، سال پانزدهم، شماره ۳۵، پاییز ۱۳۹۸، صص ۳۱۹-۳۴۶.

سعیدی‌زاده، محمدجواد، علی‌دوست، آیت‌الله ابوالقاسم (۱۳۹۵)، «تأثیر فقه بر شکل‌گیری پوشیه در شمایل‌های پیامبر (ص) و ائمه (ع) در ایران عصر صفوی (۹۰۸-۱۰۳۵ق)»، الهیات هنر، شماره ۴، بهار ۱۳۹۵، صص ۱۴۵-۱۷۶.

سعیدی‌زاده، محمدجواد، موسوی گیلانی، سیدرضی (۱۳۹۳)، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام (ص) تا قبل از دوره‌ی ایلخانی»، نگره، شماره ۳۱، پاییز ۱۳۹۳، صص ۳۶-۴۶.

شاقلانی‌پور، زهرا، قاضی‌زاده، خشایار و حاصلی، پرویز (۱۳۹۷)، «بررسی تأثیر متون شیعی بر شمایل‌نگاری از امام علی (ع) در نگاره‌های فالنامه تهماسبی»، مطالعات هنر اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۷، صص ۹۷-۱۳۱.

شایسته‌فر، مهناز، عبدالکریمی، شهین (۱۳۹۵)، «عناصر بصری رویدادهای زندگی پیامبر اسلام (ص) در نگاره‌های جامع‌التواریخ»، مطالعات هنر اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۲۵، پاییز-زمستان ۱۳۹۵، صص ۳۷-۵۲.

شایسته‌فر، مهناز، کیان، کتایون و شایسته‌فر، زهره (۱۳۹۰)، «بررسی موضوعی شمایل‌نگاری پیامبر اسلام (ص) در نگارگری دوره‌ی ایلخانی و حضرت مسیح در نقاشی مذهبی بیزانس متأخر»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۹۰، صص ۴۱-۶۰.

صداقت، فاطمه، خورشیدی، زهرا (۱۳۸۸)، «بررسی مضامین مذهبی در نسخ خطی جامع‌التواریخ»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۸۸، صص ۷۷-۹۸.

صداقت، معصومه (۱۳۸۶)، «پیامبران اولوالعزم در نگاره‌های قصص الانبیا ابواسحاق نیشابوری»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، صص ۲۳-۴۶.

کاپادونا، آپوستولوس (۱۳۸۳). «هنر دینی، دین و هنر»، ترجمه فرهاد ساسانی، بیناب، شماره ۷، صص ۱۰۰-۱۰۹.

لطیفیان، نارملا و شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۱). «بررسی ویژگی‌ها و مطالعه تطبیقی نگاره‌های ایرانی در دوران تیموری و صفوی (دو شاهنامه بایسنقری - شاه طهماسبی)»، مدرس هنر، دوره اول، شماره ۲، صص ۵۵-۶۶.

مجیدی خامنه، فریده (۱۳۸۷). «ورزش در نگاره‌های ایرانی»، کتاب ماه هنر، صص ۴۲-۵۲.

محمدی، مجید و اچ. جی، کیپنبرگ (۱۳۷۲). «شمایل نگاری و دین»، مجله نامه فرهنگ، زمستان ۱۳۷۲ - شماره ۱۶، صص ۱۳۹-۱۳۷.

Kubler, George (1962) The shape of time. New haven.